

Торгівлею займалися не тільки купці, але й чумаки, які відігравали важливу роль в економічному житті Лівобережної України. Чумацькі обози з вином, сіллю і фруктами прибували на Україну з Молдови та Валахії. За свідченням А.Лазаревського, чумацьким промыслом займалося багато ніжинських міщан.¹¹ Є свідчення, що у 1795 р. вони привезли з Молдови 14 возів солі.¹²

Через міста Лівобережної України і Молдови в Росію завозили багато східних товарів, зокрема кумач, шовк, бавовняні тканини, ладан тощо. Так, у 1764 р. курські купці закупили македонських товарів на 1335 крб.¹³

Отже, Лівобережна Україна як складова частина всеросійського ринку відігравала певну роль у зовнішній торгівлі Росії в досліджуваний період. Товари російського і місцевого виробництва користувалися значним попитом у багатьох країнах, зокрема і на молдавському ринку. В Україні міцніли економічні зв'язки в національному масштабі, йшов повільний процес формування загальноукраїнського ринку, що визначався як складовий елемент не тільки російської, але й європейської ринкової системи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.

1. ЦДДА Росії. – Ф.13. – Оп.3. – Спр.24. – Арк.П; 2. Ларачківський М. Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII віку. Історико-географічний збірник.-Т4. - К.,1931.-С.166,169; 3. ЦДДА України, Ф.54. – Спр.3435. – Арк.167; 4. ЦДДА Росії. – Ф.276. – Оп. 3. – Спр.1165. – Арк.46,48; 5. ЦДДА України. – С.763. – Спр.402. – Арк.9; 6. Там же. – Ф.П8. – Спр.62. – Арк.7,9; 7. Там же. – Ф.246. – Спр.399. – Арк.177; 8. Там же. – Ф.118. – Спр.186. – Арк. 79, 97, 154; 9. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні /з кінця ХУІІІ ст. до 1861 року /. - К., 1962.- С.175; 10. ЦДДА України. – Ф.54. – Оп.1. – Спр.3435. – Арк.120 - 121; 11. Там же. – Ф.276. – Оп.3. – Спр.1165. – Арк.13-15; 12. Там же. – Ф.54. – Оп.1. – Спр.3435. – Арк.171; 13. Лазаревський А. Описание старой Малороссии: В 3-х т. -Т.2. - К.,1893.-С.188.

О.Ф.Мельничук

ВОЛОСНИЙ СУД ЯК ОРГАН СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ПОДІЛЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Чинне законодавство України закріпило місцеве самоврядування як важливий елемент конституційного ладу, як одну з форм здійснення народовладдя, як безумовну ознаку демократичної, соціальної, правової держави. Щодалі ми переконаємося в його необхідності. Поступово місцеве самоврядування стає реальністю.

Для ефективної роботи органів самоврядування сьогодні ми повинні враховувати досвід функціонування їх в минулому, проводячи відбір корисного, щоб не повторити допущених помилок. Ми пропонуємо звернутися до організації селянського самоврядування на Поділлі у II пол. ХІХ ст.

Волосний суд разом з волосним сходом та правлінням утворювали органи селянського самоврядування, яке запроваджувалося Положенням від 19 лютого 1861 року. Але механізм, який запустили, давав збій. Використовуючи матеріали Подільської губернії, спробуємо з'ясувати причини недоліків в організації волосних судів.

Волосні суди вибиралися на волосному сході і розглядали позови лише місцевих селян «по совісті, звичаю», тобто в основі їх рішень лежали норми звичаєвого права. При цьому волосні суди дотримувалися чинного законодавства.

Склад суду визначався формою і процедурою виборів суддів, принципами голосування, ставленням селян до посади волосного судді. До цієї установи обирали від чотирьох до дванадцяти осіб. У засіданнях суду повинні були брати участь не менше трьох суддів, інші призначались черговими.

Суть виборів зводилась до гласної розкладки між селянами черговості по виконанню суддівських обов'язків. Дотримання черговості, а не відбір придатних до

судочинства в силу особистих якостей селян, було головним критерієм під час формування складу волосних судів.¹

Селяни у своєму виборі дотримувалися вікової межі своїх кандидатів - не молодше 25 років. З цих кандидатів, за пропозицією мирового посередника, один призначався головою волосного суду. Голова і три судді утворювали присутствіе волосного суду. Для оформлення паперів, здійснення записів рішень суду до книг, які зберігалися у волосному правлінні, обов'язковою була присутність волосного писаря. Він не мав права брати участь в судочинстві. Але на практиці все залежало від рівня грамотності вибраних селянами волосних суддів, який визначав наскільки вони потребували допомоги писаря. Якщо судді були грамотні, то іноді на одного з них могли покладатися обов'язки писаря.

Освіченість суддів була основним показником, який характеризував волосний суд. Грамотність надавала їм можливість бути більш самостійними у вирішенні селянських спорів від волосної адміністрації і, в першу чергу, від писаря. В більшості її рівень був низьким. В таких випадках «проявляли» свою майстерність волосні старшини або писар. Якщо й існували суди, де вплив волосної адміністрації був мінімальним, то лише в одиничних випадках.

Але не лише така обставина, як неграмотність селян, ставила суд в залежність від волосної адміністрації. Саме Положення надавало їй це право, яке проявлялось в тому, що виклик позивачів та свідків залежав від волосного старшини. Вони мали змогу впливати на рішення волосного суду через підлеглих їм писарів і суддів. Тим більше, що саме старшини рекомендували мировим посередникам кандидатів на посаду судді. Останні ж прислухалися до думки свого начальства, бо в повсякденному житті були залежними від нього.

Негативно позначалася на діяльності установи часта зміна волосних суддів, як виборних осіб. В більшості волостей судді перебували на посаді один рік, а потім в порядку черги їх змінювали іншими. Слід зауважити, що існувало, як правило, три або чотири черги. В першому випадку засідало в судовому засіданні чотири судді, а в іншому - три.² Черговість визначалася на волосному сході за усною згодою між суддями або за жеребом. Часта зміна не давала можливості «ввійти в роль судді», ознайомитися і розібратися в складному і запутаному законодавстві. Якби зміни волосних суддів не були такими частими, то це дозволило б їм набути досвіду роботи. І в цьому разі менше позначилася б на виконанні функцій неграмотність, бо маючи досвід роботи, вони могли б вирішувати спір, апелюючи до звичаю, прецеденту, чи навіть опираючись на колективне громадське розуміння справедливості. Але самі судді були зацікавлені в тому, щоб не добувати до кінця трирічний термін. Довготривалість перебування на посаді мала для селян принципове значення. Виконання службових обов'язків вимагало від них значної витрати часу. Враховуючи те, що селяни були зв'язані з землею, вели господарство, вирішення «чужих» проблем не здавалося благом. Знаючи про нетривалість перебування на займаній посаді, про безкоштовне або за мізерну плату виконання функцій, селяни й не прагнули їх освоювати.

Волосні судді виконували свої обов'язки переважно безкоштовно. Наведемо такий приклад. В Брацлавському і Літинському повітах Подільської губернії в 1867р. посади суддів обіймали 266 чоловік, з яких лише троє мали утримання.³ В тих випадках, коли робота оплачувалася, утримання складало від 5 до 99 крб. Для порівняння наведемо дані про зарплату інших посадових осіб волості. Так, в цих же волостях старшини отримували від 40 до 200 крб., писарі - від 80 до 230 крб. Достатня оплата праці волосних суддів могла б значно поліпшити склад волосного суду, зробивши цю посаду престижнішою в очах селян, перетворивши її з «повинності» на вигідну посаду.

Певним показником досвідченості суддів є кількість проведених судових засідань. Ця установа не була постійно діючою, тому збиралася один раз у два тижні, а в разі потреби і в інші дні - за скликанням волосного старшини. Отже, розпорядок роботи

визначався місцевою волосною адміністрацією і тому в кожній волості був різним. Були волості, де судові засідання проходили частіше, порівняно з іншими. Наприклад, в Кузьмінській волості Проскурівського повіту судові засідання проходили щотижня по суботах з десяти годин ранку.⁴ Таким чином, за рік відбувалося біля 50 засідань. Якщо врахувати, що суд складався з дванадцяти осіб, то виходячи з цих даних, неважко підрахувати, що кількість судових засідань, в яких брали участь судді кожної черги, складала дванадцять на рік. Зрозуміло, що набути великого досвіду роботи за таку кількість засідань неможливо. Тому суддям було простіше покласти на досвід волосних старшини чи писаря, ніж набувати свій. Інша справа, коли селяни перебували на цій посаді всі три роки, але це було рідкістю. При здійсненні порядку черговості суддів слід було, згідно з Положенням 1861р., замінювати не більше половини складу суду з метою передачі досвіду своїм наступникам. Але насправді, відбувалася повна зміна їх складу.

Оскільки кількість судових засідань була різною, то неоднаковою була й кількість розглянутих ними справ. Так, Стрижавський волосний суд за 1878 рік виніс тридцять три рішення по проступках, шістьдесят чотири по спорах; Мало-Кутищанський волосний суд розглянув справ по проступках - сорок, по спорах -двадцять три. Але були й такі суди, як Немирівський Брацлавського повіту, де протягом двох років волосними суддями було винесено всього три рішення.⁵ Причина полягала в тому, що селяни більше довіряли своїй громаді у здійсненні правосуддя, ніж волосному суду.

Волосний суд розглядав цивільні і кримінальні справи « по спорах і незначних провинах селян»⁶. Але компетенція цієї установи була обмеженою, особливо до 1889 року (з введенням 12 червня 1889 р. закону про земських начальників в організації волосного суду відбулися істотні зміни). До цього часу волосним судам були підсудні спори в цивільних справах між селянами в межах селянського наділу на суму не більше ста карбованців. У кримінальних справах волосний суд уповноважений був розглядати дрібні «провини» селян, здійснені в межах волості. Суд не мав права розглядати справи, якщо хоча б однією стороною був виходець з іншого неселянського стану.

Після 1889 року компетенція суду дещо розширилась. Тепер він міг розглядати спори між селянами на суму триста карбованців, за винятком позовів про право власності і володіння нерухомістю, яке базувалося на кріпосних актах, справи про спадщину і розподіл майна між спадкоємцями. В кримінальних справах волосному суду була підсудна більша частина правопорушень, передбачених селянськими судовими статутами⁷.

Розширювалася не лише компетенція волосного суду, але й змінилося судочинство. Якщо за Положенням справи розв'язувалися усно і лише рішення записувалося до спеціальної книги, то з виходом закону про земських начальників волосні суди розглядали справи «за проханням і скаргами як письмовими, так і усними, поданими волосному суду, волосному старшині, або земському начальнику» (8) Оскільки на Правобережну Україну цей закон не поширювався, то тут продовжував діяти інститут мирових посередників.

Зміни відбулися і в організації суду. Вибори суддів здійснювали не волосні, а сільські сходи, їх вік не повинен бути меншим, ніж 35 років. З цих кандидатів один затверджувався в званні голови повітовим з'їздом, а трое на посаді суддів - мировими посередниками або земськими начальниками в земських губерніях. Інші четверо вважалися кандидатами і за чергою, встановленою начальством, замінювали постійних суддів у випадку хвороби чи за інших обставин.

Юрисдикція волосного суду теж зросла. Вона поширювалася й на інші «податні» категорії населення, які проживали на території волості.

Але тимчасовими правилами волосний суд був поставлений ще в більшу залежність від місцевої державної адміністрації. Ще з більшою силою на рішення волосних судів могли впливати мирові посередники, або земські начальники, бо голова суду, судді, писар, старшини перебували в повній залежності від перших.

Траплялись випадки, коли суд розпочинав розгляд справи на вимогу мирових посередників. Так, через старшину Кохановецької волості волосному суду було передано розпорядження мирового посередника призначити покарання сільському старості «за дурну поведінку». Отримавши розпорядження, суд вже не з'ясовував суті справи, а призначив тілесне покарання - п'ятнадцять ударів різкою.⁹

Поширеним покаранням серед селян було тілесне - до двадцяти ударів різкою. На практиці, при визначенні кількості ударів, суд враховував наявність судимості. Так, селянам, які вперше вчинили крадіжку майна з двору поміщика, було призначено покарання - 15 ударів різкою. Селянина, який наніс усну образу сільському старості, і вже піддавався тілесному покаранню, вдруге було збільшено кількість ударів до 20.

Тілесні покарання не могли застосовуватися до селян, які досягли шістдесятирічного віку, закінчили курс в повітових училищах або вищих навчальних закладах, а також до посадових осіб. Всіх інших селян могли сікти різками.

Крім тілесних практикувались і інші види покарань: арешт до семи днів, штраф, залучення до громадських робіт до шести днів. Однак в практиці переважали все-таки тілесні покарання. Так, в Брацлавському повіті з 556 винесених рішень було присуджено до тілесного покарання 294 особи, штрафу - 150, арешту - 10, громадським роботам - 8.¹⁰

Виконання вироків волосного суду законодавство покладало на волосного старшину. Але виконували їх, як правило, сільські старости, або соцькі й десяцькі.

Селяни не вірили в справедливість рішень волосного суду, а волосні судді не користувалися авторитетом серед населення. Знаючи, як формувався склад волосного суду, який існував тиск волосної і повітової адміністрації при вирішенні справ на суддів, про їх халатне відношення до своїх обов'язків, селяни не могли краще відноситись до цієї установи. Крім того, в судах нерідким явищем було хабарництво. Навіть мирові посередники змушені були визнати, що селяни, які не мали коштів, щоб загодити суддів, боялись звертатися до цієї установи за допомогою.

Не дивно, що дослідники того часу теж вказували на недоліки волосного суду. Джерелом безправ'я і несправедливості називав волосний суд К.Головін.¹¹ Справедливо вказував Н.П.Подлігайлов, називаючи волосний суд зброєю місцевої адміністрації.¹²

Отже, неграмотність селянства, тиск місцевої державної адміністрації викривляли, надане селянам самоврядування. Мізерна оплата праці або й взагалі безкоштовне її виконання перетворили посаду волосного судді в повинність, а вибори - в розкладку цієї повинності. Негативно позначилася на діяльності волосних суддів тимчасовість перебування на посаді, яка позбавляла можливості набути досвіду роботи. За таких умов волосний суд не міг бути незалежним. Але позитивним залишається те, що, беручи участь в судових засіданнях, селянство навчалося елементарним правовим знанням.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тарабанова Т.А. Состав волостных судов // Вест. МГУ Сер. История. - 1993. - №2. - С.45; 2. Державний архів Хмельницької області (далі - ДАХО), ф.228, оп.1, спр.409, арк.41; Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО), ф. Д-205, оп.1, спр.63, арк. 112; 3. ДАХО, ф.228, оп.1, спр.470, арк.2; 4. ДАХО, ф.228, оп.1, спр.409, арк.37; 5. ДАХО, ф.228, оп.1, спр.470, арк. 3; 6.Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости (раздел 2) // ПСЗ-2. Т.ХХХУІ. № 36657; 7. Центральний державний історичний архів України, ф.442, оп.525, спр.30, арк.99; 8. Бондаревський В.А. Волосне управління і становище селян після 1861 року. К.,1961. - С.69; 9. ДАВО, ф.Д-833, оп.1, спр.2, арк.2; 10.Там же.-С.9; 11. Головін К. Наше местное управление и местное представительство. Спб., 1884.- С.25; 12. Подлигайлов Н.П. Местное управление в России. - Спб.,1884. - С.151.

В.С.Мазурик

СЕКРЕТНІ КОМІТЕТИ І СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ (II ЧВЕРТЬ XIX СТ.)

Практика розгляду важливих державних проблем у спеціально створених для цього секретних комітетах з'явилась в імперській Росії у другій чверті XIX ст. Подібних аналогів годі шукати у законотворчому процесі західноєвропейських країн; в цій ситуації ліпше